

Biografische aspecten van de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in Friesland

Johan Frieswijk

Summary

The first books on Frisian socialism were biographies. It was not until the late sixties that a first survey appeared. The Rev. J.J. Kalma, until the sixties the only researcher into the labour movement in this province, had a predilection for studying biographical and personal elements. These issues have continued to play an important role in the historiography of the labour movement in Friesland, but now embedded in structural and comparative researches. Thus, the search for local leaders and followers has generated new questions. What was the influence of family relations and social networks in the movement and which occupational groups did the supporters come from? In this paper Johan Frieswijk presents a personal interpretation of his survey of the significance of biographical approaches and the use of genealogical material for the historiography of the labour movement in Friesland from a broad perspective.

Inleiding

Wie op dit moment een bibliografie zou maken van publicaties over de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Friesland, zal getroffen worden door het zeer grote aantal artikelen, schetsen en lemma's, waarin het biografische element een belangrijke rol speelt.¹ Toen ik kort voor 1970 begon met mijn onderzoek naar de Friese arbeidersbeweging, was dat nog veel sterker het geval. Er waren toen drie boeken verschenen over de Friese arbeidersbeweging. Twee daarvan waren biografieën. Deze waren niet van de hand van professionele historici, zoals toen trouwens gold voor bijna alle boeken in Nederland over arbeidersgeschiedenis.

De eerste Friese publicatie was geschreven door de predikant Jaap Kalma, in 1940. Het was een studie over Oebele Stellingwerf als Fries, democratisch én socialistisch strijder. In 1958 had de journalist en schrijver Sjoerd van der Schaaf daar een portret van de eerste socialistische gedeputeerde van Nederland, Geert Lourens van der Zwaag, aan toegevoegd.² In beide gevallen ging het om niet erg dikke boeken. In 1964 trad de eerste 'echte' historicus in het strijdperk: Ulbe Hannema, met een proefschrift over de Hogerhuiszaak, die tegen het einde van de negentiende eeuw niet alleen Friesland maar half Nederland had beroerd.³

Pas aan het begin van de jaren zeventig verscheen de eerste overzichtsstudie over de Friese arbeidersbeweging: *Op zoek naar een nieuwe vrijheid*, van de

historicus T. van der Wal. Tot ieders verrassing overigens, want de auteur was ooit met zijn proefschrift begonnen en had daarna jarenlang niets meer van zich laten horen. Voor de verschijning van deze publicatie was men, om iets te weten te komen over de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Friesland, aangewezen op de dikke boeken van W.H. Vliegen, B. Bymholt of Jan Oudegeest, machtige overzichtswerken vol informatie, maar ook: het werk van betrokken tijdgenoten.⁴ Ze kwamen uit de beweging zelf voort en waren al actief in de vroege Nederlandse socialistische beweging en vakbeweging. Voor de boeken van Vliegen en Oudegeest gold bepaald, dat ze waren geschreven vanuit het perspectief van de ‘nieuwe’, parlementaire sociaal-democratische beweging die met de ‘oude’ van Domela Nieuwenhuis in de twintigste eeuw korte metten had gemaakt. Die strijd, die overwinning wilden ze daarin graag – soms al te graag – rechtvaardigen. Daarnaast waren er uiteraard de meeslepende autobiografieën van Troelstra en Domela, die ook veel Friesland bevatten.⁵

Geschiedenis was al vroeg één van mijn hobby's. Dat het onderwerp daarvan vooral de Friese arbeidersbeweging zou zijn, was eigenlijk logisch. Ik was geboren in Friesland en ik kwam uit een ‘rode’ familie. We waren lid van de VARA, kochten onze boeken in de boekwinkel van De Arbeiderspers op

Winkel van de Coöperatie Excelsior aan de Zuidkade te Drachten in 1920. Filiaalhouder Jouke Frieswijk staat in stoffas in de deuropening. Rechts staan de bakkers en links de venters, die de kruidenierswaren en het brood uitventten in Drachten en omliggende dorpen.

de Tweebaksmarkt, waar de Friese editie van *Het Vrije Volk* werd gedrukt, die we thuis lazen, en voor de rest van de boodschappen gingen we naar de winkels van Excelsior. ‘De koperaasje’, zoals Opa Frieswijk het op zijn Liwwarders zei. Hij heeft me beslist een stukje socialistische opvoeding mee gegeven. Mijn grootvader had op jonge leeftijd gebroken met de kerk en was lid van de Sociaaldemokratische Arbeiderspartij (SDAP) en de geheelonthoudersbeweging geworden. Met vier klassen lagere school in zes jaar – rond 1900 meestal het lot van arbeiderskinderen – was hij opgeklommen tot hoofd van alle kruidenierswinkels in Friesland van wat later de Co-op zou heten. Mijn moeder zat in het bestuur van de Leeuwarder PvdA-afdeling. Op Eén Mei ging ik dus niet naar school, maar bezorgde ik rode tulpen bij zieke partijgenoten.

In *Het Vrije Volk* verschenen vaak verhalen over de socialistische beweging. Ik kan me niet meer herinneren, wat ik daarvan precies las. Maar ongetwijfeld zal ik dominee Kalma’s serie artikelen over de Leeuwarder Bestuurdersbond, gevolgd door een reeks met als titel ‘Socialistisch verleden’, hebben verslonden. In mijn kast staan ook nog twee multomappen met de biografieën van Nederlandse socialistische voormannen, geknipt uit de encyclopedie die toen in afleveringen in *Het Vrije Volk* verscheen. Volksopvoeding: van SDAP-grootheden als partijleider Johan Willem Albarda tot en met ‘Ome’ Jan van Zutphen van de Diamantbewerdersbond. Mijn eerste historische artikel verscheen eind 1964 in *Fibula*, het blad van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis. De titel – het zal achteraf geen verwondering wekken – was ‘Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Profeet van de nieuwe leer’.⁶

Toen dit artikel verscheen, studeerde ik in Amsterdam politieke en sociale wetenschappen. Liever had ik de studie geschiedenis gedaan, maar daar had je destijds gymnasium- α voor nodig. En ik had HBS-B gedaan. Gelukkig was geschiedenis toen nog een van de vier hoofdvakken in de studie politicologie. Vroeg in mijn wetenschappelijke opleiding werd ik daar al geconfronteerd met de betekenis van de biografie voor de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging. Bij het opruimen thuis vond ik nog een stencil met als titel *Die Bedeutung der Memoiren für die Geschichte der Arbeiterbewegung*. Waarschijnlijk geschreven voor een van de internationale conferenties over de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Linz. Als studenten hebben we daar in een tweedejaars werkcollege onder leiding van prof.dr. Frits de Jong Edz. een (beslist zeer bescheiden) bijdrage aan mogen leveren. Mijn beide historische leermeesters – naast Frits de Jong was dat Ger Harmsen – begaven zich op biografisch gebied. Frits de Jong promoveerde op een degelijke biografie over de socialistische theoreticus J. Saks (1954) en schreef met twee van zijn studenten een politieke biografie van Pieter Jelles Troelstra (1981).⁷ Over Troelstra had hij een jaar college

gegeven. Ook Ger Harmsen wijdde een werkcollege aan deze grote socialistische voorman van Friese afkomst. Harmsen schreef onder andere een biografie van de communistische verzetsman Daan Goulooze (1967) en was de grote animator van het *Biografisch Woordenboek van socialisme en arbeidersbeweging*, waarvan tussen 1986 en 2003 negen delen verschenen.⁸ Hij betrok zijn studenten bij het schrijven van biografische lemma's voor dit Woordenboek, nog in de fase dat deze in het *Mededelingenblad* van de Sociaal-Historische Studiekring verschenen en van een publicatie in boekvorm nog geen sprake was.

Biografie en arbeidersbeweging

Ik neem de termen biografie en biografisch materiaal ruim.⁹ Het gaat mij tenslotte om de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in Friesland en de betekenis van het biografische element daarin. En dan laat het mij koud of een biografie in de eerste plaats wel of niet een literair werk moet zijn, en of het schrijven van een biografie wel echt tot het historische ambacht behoort. Evenmin vind ik het van belang of het om een wasechte biografie met Kema-keur gaat, of om een beperkter biografisch boek of artikel, een lemma of schets, of nog simpeler: gewoon om het gebruik van biografisch materiaal. Wie gaat sikkeneuren over wat een biografie is en wat niet, komt nooit een stap verder met de geschiedenis. Wel moet een historische biografie natuurlijk op feiten en interpretaties gebaseerd zijn en deze mag in mijn ogen eigenlijk geen fictie bevatten.

Natuurlijk begrijp ik, dat een verfilming of een roman literaire vrijheden vraagt, wil men personen levend neerzetten en er een boeiend geheel van maken. Maar wanneer een verhaal heel dicht bij de historische werkelijkheid blijft (in namen, omstandigheden, loop van het verhaal en dergelijke) en er wordt aangegeven of gesuggereerd dat die geschiedenis is verfilmd of beschreven, mag in mijn ogen niet geknoeid worden met essentiële zaken terwille van het drama. Anders schept een film of een roman een nieuwe werkelijkheid. In kunstzinnig opzicht mag dit uiteraard, maar in historisch opzicht is dat uit den boze. Omdat films en romans een groot publiek bereiken, kan een historicus daar niet meer tegen oproeien.

Ik besef dat ik hier een strikt standpunt inneem. Dat deed ik eerder ook in een radiodiscussie over de realiteitswaarde van de Friese speelfilm *De Dream* van Pieter Verhoeff.¹⁰ Bij lezingen werd ik later door vragenstellers vaak geconfronteerd met de veranderingen die diens versie van de Hogerhuiszaak in het geschiedverhaal hadden aangebracht. In de film neemt inspecteur Meindert R Emmelink het bijvoorbeeld op voor de drie onschuldig veroordeelde broers Hogerhuis op. Maar, als er iemand verantwoordelijk was voor het gemanipuleer met getuigen, bewijsstukken en processen-verbaal dat de Hogerhuizen in de cel bracht, dan was het

wel die inspecteur Remmelink.¹¹ Op een gegeven moment kreeg ik een telefoontje van diens kleinzoon Meindert Remmelink, die mij vroeg naar de positieve rol van zijn grootvader als politie-inspecteur in deze zaak. Ik heb hem heel voorzichtig het tegendeel meegedeeld. Tot mijn opluchting zei de kleinzoon, dat het optreden van zijn grootvader in de film hem vreemd was voorgekomen. Hij had namelijk een niet erg positief beeld van de man. Ik kon hem bovendien gegevens verschaffen over het dubieuze functioneren van zijn grootvader als inspecteur van politie in Leeuwarden en (later) als commissaris van politie in Harlingen. Saillante details over die laatste periode zijn te vinden in de roman *Meneer Visser's hellevaart* van Simon Vestdijk, waarin Remmelink, weliswaar onder een andere naam maar in essentie waarheidsgetrouw, voorkomt¹²

De betekenis van de biografie voor de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging is eigenlijk heel simpel aan te geven. Zonder personen bestaat er geen beweging. Je hebt een arbeidersbeweging (verdeeld over organisaties van verschillende richtingen en daarnaast spontane bewegingen) en wat ik dan maar aanduidt als 'de arbeidersklasse', waaruit die organisaties hun aanhang rekruteren of denken te kunnen rekruteren. Deze organisaties hebben leiders, aanhang en potentiële aanhang. Wil men inzicht krijgen in de onderlinge relaties, dan speelt biografische informatie een belangrijke rol. Het gaat bij bewegingen in principe bovendien altijd om individuen, al dan niet in groepen en groepjes verenigd.¹³ De belangstelling voor het biografische aspect dient echter – vanzelfsprekend zou ik zeggen – te worden gecombineerd met een meer structurele, inhoudelijke aanpak van de arbeidersgeschiedenis. Ik denk dan bijvoorbeeld aan onderwerpen als charismatisch leiderschap, de verkondiging en de receptie van de gebrachte heilsboodschap, inhoudelijke conflicten tussen personen, fasen van ontwikkeling van de arbeidersbeweging, standen en lagen binnen de arbeidende klasse, etc. etc.

Leidersfiguren (zoals in Nederland Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Pieter Jelles Troelstra) zijn daarbij uiteraard van belang. Maar daarnaast gaat het ook om voormannen die een minder prominente rol in de beweging hebben gespeeld. Grootheden van het regionale en lokale niveau hebben immers een belangrijke functie vervuld in het vertalen van de in het Nederlandse verkondigde socialistische heilsboodschap naar de Friessprekendearbeidersindeboerendorpenenarbeidersnederzettingen in de venen en op de heide.¹⁴

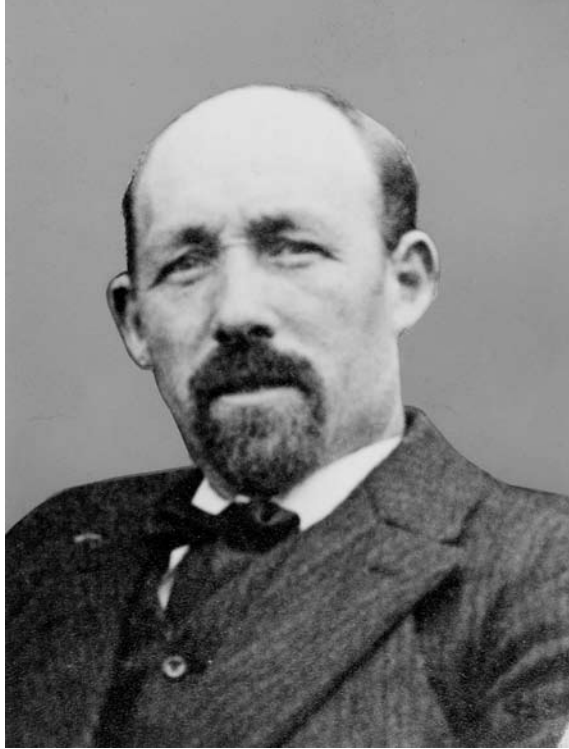
Niet dat die figuren allemaal een plaats verdienen in het *Biografisch Woordenboek van socialisme en arbeidersbeweging*, hoewel... Durk Oebles de Vries had die, wat mij betreft, zeker verdiend. Toen ik in begin 1980 het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* een artikel over D.O. de Vries aanbood, werd dit afgewezen. Redacteur Jan Lucassen motiveerde de afwijzing met

de opmerking, dat de aard van de bestudeerde persoon onvoldoende mogelijkheden tot generalisering bood. Hij voegde daar overigens aan toe, dat hij hoopte dat het artikel elders gepubliceerd zou worden, want 'op basis van dit soort tijdrovende werk kan verder onderzoek naar de emancipatie van de arbeidersklasse plaats vinden.'¹⁵ Precies, en daar ging het mij nu juist om!

D.O.de Vries (1872-1937), door Christiaan Cornelissen met name genoemd als een van die getalenteerde landarbeiders die hij eind negentiende eeuw in het Noorden van Friesland had leren kennen¹⁶, was rond de eeuwwisseling een van de leidende figuren van de eerste landarbeidersbond. Hij was verder redacteur geweest van het Friese regionale socialistische weekblad 't *Morgenrood* en van *De Landman*, orgaan van de Bond van Landarbeiders, en lid van de redactie van *Recht voor Allen*. Hij zou later – nadat hij er in 1904 een eigen tuindersbedrijfje was begonnen – een belangrijke rol spelen in de totstandkoming van tal van voorzieningen (de school, de weg, een nieuw gemaal en een coöperatieve veilingvereniging) in de Horstermeerpolder onder Nederhorst den Berg. De burgemeester sprak op de begrafenis van deze principiële anarchist. Dat alles was reden genoeg voor een biografisch artikel, zeker omdat ik het materiaal voorhanden had.¹⁷

Ik had destijds de biografische gegevens over D.O. de Vries bijeengebracht voor mijn studie naar de ontwikkeling van de landarbeidersbeweging in Nederland. In principe van alle belangrijke stakingsleiders en plaatselijke grootheden uit die beweging verzamelde ik persoonsgegevens. Ik was deze De Vries overigens al tegengekomen bij het onderzoek naar kolonies en productieve associaties in Nederland en ik kwam hem daarna opnieuw tegen in de agitatie voor de vrijlating van de broers Hogerhuis.¹⁸ Omdat Durk Oebles de Vries een landarbeider was, wist ik nauwelijks iets over zijn leven. Een biografie had hij niet nagelaten, net zomin als de meeste arbeiders, dus van zijn jeugd en persoonlijk leven wist ik helemaal niets. Dat was reden om via diverse bevolkingsregisters zijn nabestaanden te zoeken. Ik vond een schoondochter en interviewde haar. Ondanks haar hoge leeftijd beschikte ze nog over een zeer goed geheugen en zij wist mij tal van bijzonderheden te vertellen over D.O. de Vries, zijn gezin en zijn activiteiten. Uiteraard checkte ik die gegevens, voorzover mogelijk. Het interview leverde me veel onbekende gegevens op over De Vries' persoonlijke leven en dat van zijn vrouw, en over zijn activiteiten in de tijd dat hij geen actieve rol meer speelde in de arbeidersbeweging. Ook dat laatste blijkt doorgaans een fors probleem bij het schrijven van een arbeidersbiografie.

Uit die verhalen kwamen tal van leuke details naar voren. Een voorbeeld. Ik wist dat De Vries graag op een kolonie, zoals Walden van Van Eeden, had willen werken en dat hij daartoe ook pogingen in het werk had gesteld. Hij bracht bijvoorbeeld in de zomer van 1903 een bezoek aan Walden, 'dat

Durk Oebles de Vries (1872-1937), die niets van de arbeidsverdeling op Walden moest hebben.

ongelukkig in het water viel omdat er niemand thuis was'. Zijn schoondochter vertelde me zijn ervaring bij een tweede bezoek. De grote schrijver en filantroop liep er rond in een soort pij en op blote, in sandalen gestoken voeten. Toen ze samen een rondwandeling maakten over de kolonie, zag De Vries een aantal mensen in luie stoelen hangen.

'Wat doen die daar', vroeg hij.

'Nou ja', zei Van Eeden, 'die doen weer ander werk. Dat zijn kunstenaars, schrijvers en intellectuelen'.

De Vries weer: 'Maar moet ik dan aardappelen poten voor dat stel. Doen zij dan niets?'

'Zij doen intellectueel werk', zei Van Eeden nog, maar De Vries had het al gezien: 'Moet ik die dan te vreten geven? Nee, dank je wel'.

Van kolonies had De Vries nu wel genoeg.¹⁹

De ervaring die De Vries op Walden opdeed, stond overigens niet

op zichzelf. Op de kolonie van de Internationale Broederschap in Blaricum kwam het tot botsingen tussen de Friese landarbeiders van de tuinbouwgroep en de hele en halve intellectuelen en kunstenaars, die zo nu en dan in de kolonie verbleven. Ik citeer een van de laatsten, de schilder van de beginnende industrie in Nederland, Herman Heyenbrock: ‘Wanneer de stadsche medewerkers nog laat gingen wandelen en dweepen in den sterrennacht en wartaal spraken over millioenen lichtjaren die hen van mogelijke kolonisten scheidde [...] dan gingen die boeren naar bed. En dan keken de etischen achter de gordijntjes naar die ruwe boeren, die stiekem nog een pijpje buiten bleven roken.’ Dat laatste wekte verbittering op, evenals de geweren waarmee de Friezen op de konijnen schoten, die de boerenkool oprvaten, én omdat ze vee wilden aanschaffen om de tuin te bemesten. Het vegetarisme vond immers grote aanhang op de kolonie. De zondagochtendlezingen verliepen door gebrek aan belangstelling van de Friezen. Aan de andere kant wekte het beginsel dat iedereen dat werk deed waar hij op dat moment zin in had de woede van de Friezen op. Daardoor kwam spinazie op tussen de wortelbedjes. Het kwam tot een uitbarsting toen iemand, ‘het laatste omgespitte bedje halverwege met sjalotjes pootende, die er reeds in aantrof.’²⁰

Dergelijke persoonlijke verhalen zijn kenmerkend voor de gang van zaken op de kolonies rond 1900. Friese landarbeiders kwamen op de kolonie Walden in botsing met Van Eeden. Nanne Sjoerds de Boer, die de kolonie ‘De Nieuwe Harmonie’ van Van Eeden in de Horstermeerpolder leidde, kwam in aanvaring met zijn mede-kolonisten. En de veenarbeiders-kolonisten van ‘Frij Fryslân’ in het Friese Nij Beets kregen problemen met Van Eeden en met elkaar.²¹ Al die ruzies op de kolonies kennen we uit de persoonlijke ervaringen van deelnemers, neergelegd in brieven en artikelen, of verteld door nabestaanden en soms nog enkele betrokkenen in interviews. Juist die persoonlijke informatie maakt duidelijk welke verschillende factoren een rol speelden, welke posities en standpunten werden ingenomen in de ruzies, die doorgaans als zakelijke conflicten worden weergegeven (en liever nog werden doodgezwegen), maar waarin persoonlijke elementen een niet uit te vlakken rol speelden. Een mooi voorbeeld daarvan is een ruzie in de kaatsclub van Pingjum, die zo’n vijftien jaar nadien nog in *De Vrije Socialist* werd opgedist om een conflict over zeggenschap en medezeggenschap in de kolonie in de Horstermeerpolder te illustreren.²²

Een tweede opvallende conclusie, die aan het onderzoek naar persoonsgegevens in de bevolkingsregisters kan worden verbonden, was, dat bijna alle landarbeiders van de kolonies van rond 1900 uit Friesland kwamen.²³ De meesten waren familie van elkaar of kenden elkaar uit het dorp van herkomst.

Familierelaties en netwerken

Bij het onderzoek naar deze kolonies maakte ik dankbaar gebruik van gegevens uit de bevolkingsregisters en van het kadaster. Op die manier kreeg ik ook inzicht in de gezinssamenstelling en de verdere levensloop van de kolonisten. Daarnaast werd een aantal oudgedienden, die kolonies en productieve associaties hadden gesticht, geïnterviewd en waren er geluidsbanden van groepsgesprekken met veteranen uit deze beweging, die een aantal jaren eerder waren gemaakt. Familierelaties en netwerken, zo kenmerkend voor de opkomende arbeidersbeweging in Nederland, konden zo herkend en getraceerd worden. De talrijke biografische aantekeningen, notities en gegevens uit bevolkingsregisters zijn me later weer voortdurend van pas gekomen. Ik heb daarmee ook vaak anderen kunnen helpen.

Bij mijn onderzoek naar de Gorredijkster socialisten kwam de vraag op wat het eigenlijk voor mannen waren, die de socialistische beweging daar op poten hadden gezet. Rindert van Zinderen Bakker, timmerman en pionier van het eerste uur, had al in maart 1887 aan Domela geschreven dat het opmerkelijk was, dat de aanhang in Gorredijk-Kortezwaag vooral bestond uit leden van de kleine burgerij en de boerenstand, en kleine zelfstandige baasjes. Onder de loonarbeiders had de beweging nog nauwelijks leden weten te winnen. Nu kwam daar, na 1888 met de grote stakingen in landbouw en veenderijen, wel verandering in. Analyse van de mij bij name bekende leden van de Gorredijkster afdeling, verzameld uit het notulenboek en de arbeidersbladen, leverde op dat die verhouding tussen 1884 en 1894 half om half was: vier leden hadden een intellectueel beroep, 21 waren kleine zelfstandigen, één was postbode, tien waren arbeiders en elf knechten in ambachtelijke bedrijven.²⁴ Onder de leden van de Sociaal-Democratische Bond trof men geen mensen aan uit de omvangrijke Joodse gemeente in Gorredijk. In het notulenboek wordt de aanwezigheid van 'een Israëliet' op een vergadering zelfs als een bijzonderheid vermeld.²⁵

Familierelaties speelden een belangrijke rol. Ik was daar benieuwd naar, want onderzoek naar de Liverpoolse arbeidersbeweging had duidelijk gemaakt: 'Family tradition, not class loyalty was the determinant of political allegiance'.²⁶ Om een voorbeeld te noemen: de Gorredijkster middenstandsfamilie De Jong, die in de plaatselijke beweging een belangrijke rol speelde, was door huwelijken verbonden met andere families, die actief waren in de socialistische en de kiesrechtbeweging. Datzelfde gold voor de winkeliersfamilie Zwart. Rindert van Zinderen Bakker, zijn schoonzoon Hendrik Ringenoldus en diens dochter Jantje Pal-Ringenoldus tekenden voor een doorgaande familielijn in de Opsterlandse gemeenteraad. De eerste twee waren bovendien wethouder. Ook in de familie Zwart vond over drie generaties gemeenteraadsliden.

*Geert Lourens van der Zwaag ((1858-1923), varkens-
slager en redacteur van, het socialistische blad De
Klok, dat in de Friese Zuidoosthoek verscheen. Foto af-
komstig uit de collectie van dominee J.J. Kalma, wiens
karakteristieke handschrift men bovenaan de foto ziet.*

Dit onderzoek maakte tevens duidelijk welk een belangrijke rol socialisten speelden in het plaatselijke organisatieleven. Geert van der Zwaag was een vooraanstaand man in het plaatselijke toneelgezelschap, de ijsclub en een aantal feestcomité's. Jan Eisenga en Rindert van Zinderen Bakker speelden een belangrijke rol in Plaatselijk Belang Kortezwaag. Notulen van buurt-, dorps-, begrafenis-, toneel-, zang- en andere verenigingen laten zien dat lokale voormannen zich ook buiten de socialistische beweging en de gemeentepolitiek om hebben ingezet voor de plaatselijke bevolking. Maar ook, dat het hen in 'de koopmansrepubliek' Gorredijk werd toegestaan dat te doen. Ze werden steeds opnieuw als bestuurslid van dergelijke organisaties verkozen. Daarmee is, gezien de smalle sociale topklaag in deze veenkolonie, tevens een verklaring gevonden voor de populariteit van de socialistische beweging in Gorredijk en daarmee tevens voor de vroege

socialistische overwinning in 1893 bij de gemeenteraadsverkiezingen in Opsterland.²⁷

Sjoerd van der Schaaf, de biograaf van Geert Lourens van der Zwaag, en zelf opgegroeid in Gorredijk, constateerde: 'het is verwonderlijk te zien, hoe klein de actieve weerstand was, die de propaganda ondervond, alhoewel men gerust mag aannemen dat sommige van die nieuwlichters hevig te keer konden gaan [...]. De Gorredijkster burgers leefden mee, zoals vrijdenkende mensen dat kunnen, belangstellend, eens spotlachend of hoofdschuddend, wanneer dat te pas kwam, maar hoe langer hoe meer in de overtuiging dat de maatschappij niet was, als hij behoorde te zijn.'²⁸

Dennis Bos' prachtige proefschrift *Waarachtige volksvrienden* uit 2001 illustreert welke grote mogelijkheden een benadering van de lokale arbeidersbeweging op buurt- en familieniveau geeft. Luisterend tijdens Bos' promotie bedacht ik, dat ik eigenlijk mijn *Socialisme in Friesland* ook wel op die manier had willen opzetten, maar het was toen natuurlijk al weer meer dan twintig jaar na de verschijning van mijn boek. In 1985 had ik dankzij de fabuleuze genealogische kennis van Gjalt Popma wel de familieverbanden in Gorredijk in kaart kunnen brengen. Welwillende ambtenaren van verschillende gemeenten verschaften me ook vaak gegevens uit diverse bevolkingsregisters. Maar niet altijd waren de ambtenaren me even goedgezind. Soms kreeg je nooit antwoord of moest je voor elk verzoek een behoorlijk bedrag aan leges betalen. In die tijd mocht je ook niet zelf in de bevolkingsboeken zoeken. Inmiddels is, dankzij de vooruitgang van de techniek, de toegankelijkheid van de bevolkingsregisters vele malen vergroot. Tresoar heeft alle trouw-, geboorte- en huwelijksacten van Friesland (tot een bepaalde tijd) verkort op internet gezet, zodat je daarin nu thuis gemakkelijk digitaal kunt zoeken.²⁹ Als deze gegevens worden uitgebreid en worden aangevuld met de on-line beschikbaarheid van de gedigitaliseerde originele acten en hun bijlagen, wordt het onderzoek nog gemakkelijker. En daarmee bepaald vruchtbaarder.

Maar, later lezend in Dennis Bos'dissertatie besepte ik ook, hoe weinig gegevens, brieven en verslagen de politie-archieven van Opsterland en de meeste andere Friese gemeenten opleveren, zelfs toen grote stakingen de veenderijen plat legden en toen kort voor 1900 in Friesland iedere winter de staat van beleg van kracht was.

De biografie en de arbeidersmassa's

Ger Harmsen heeft eens ironisch geconstateerd, dat ik elke veenarbeider in Friesland uit het verleden bij naam zou kennen.³⁰ Dat was weliswaar bepaald overdreven, maar de 'kleine man' heeft in mijn onderzoek altijd een belangrijke rol gespeeld. Ik wilde weten wie de arbeiders achter Domela, Troelstra of Van der Zwaag waren? Want wie niet bereid is af te

dalen tot het persoonlijke niveau, zal namelijk nooit begrijpen waarom een staking wel of niet uitbrak, een verkiezing werd gewonnen of verloren, en arbeidersorganisaties ontstonden, groeiden of uiteenvielen. Ger Harmsen benadrukte in een interessant artikel over biografie en arbeidersbeweging ondermeer twee zaken: de belevingswereld en het psychologische moment. Op dat eerste aspect wil ik hier wat nader ingaan.

Voor de vroege arbeidersbeweging wees Jacques Giele erop dat het beeld van de arbeidende klasse in het midden der negentiende eeuw ons geheel werd overgeleverd door mensen uit de betere kringen: artsen, predikanten, schrijvers en filantropen.³¹ Maar hoe die arbeiders zelf dachten over de maatschappelijke situatie, de standen en klassen, hun arbeidsomstandigheden en beloning, weten we eigenlijk niet. Pas met het ontstaan van een arbeidersbeweging worden ervaringen van arbeiders door henzelf beschreven: in krantenartikelen, later in interviews en herinneringen. Giele verzamelde een groot aantal van dergelijke documenten in zijn boek *Arbeidersleven*.³² Zelf zocht ik bij Thomas Postma, Obbe Rommerts en Rindert van Zinderen Bakker naar eigenhandig opgeschreven ervaringen uit de beginnende Friese arbeidersbeweging. In de veenarbeidersenquête van 1891, waarvan ik voor mijn onderzoek ruim gebruik maakte, en in de interviews van Kerst Huisman met arbeiders uit het dorp Tijnje en omgeving vindt men de ervaringswereld van Friese veenarbeiders verwoord.³³

Nu ik hier mijn oud-collega Jacques Giele heb genoemd, wil ik benadrukken dat hij een belangrijke inhoudelijke impuls heeft gegeven aan de ontwikkeling van mijn wetenschappelijke werk. We werkten op het Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis nauw samen. Zijn doctoraal werkcollega had spontane stakingen in de negentiende eeuw tot onderwerp; het mijne de geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat, de eerste overkoepeling van vakorganisaties in Nederland. Die werkcolleges lagen in elkaars verlengde.³⁴ We hebben in die jaren veel met elkaar gepraat en gediscussieerd over de ontwikkeling van de negentiende-eeuwse arbeidersbeweging, het sociaal-democratisch stempel op de geschiedschrijving van de Nederlandse arbeidersbeweging tot dan toe, sociale lagen binnen de arbeidersklasse en wat al dies meer zij. Jacques wees mij (en vele anderen³⁵) op de wijze waarop de socialistische beweging zich in het derde kwart van de negentiende eeuw in Nederland had ontwikkeld. Kern daarvan was, dat de Sociaal-Democratische Bond erin slaagde de spontane stakingstraditie van losse arbeiders samen te brengen met de organisatietraditie van geschoolde werklieden.³⁶ Die analyse is terug te vinden in mijn boek *Socialisme in Friesland* en in mijn proefschrift over de land- en veenarbeidersbeweging, dat als titel meekreeg *Om een beter leven*.³⁷

Even terug naar Ger Harmsens spottende opmerking over mijn kennis van alle veenarbeiders. Waar het kon, noteerde ik biografische gegevens van personen die ik tegenkwam in alle soorten socialistische organisaties en die van stakingsleiders. Van sommigen vroeg ik de gegevens op uit de burgerlijke stand. Advertenties in socialistische bladen leverden veel materiaal op over hun bronnen van inkomsten (of bijverdiensten). In mijn archief zitten bijvoorbeeld ook kopieën van de lijsten met alle ondertekenaars van een adres van de Eerste Internationale uit 1870, zodat we op die manier veel namen kennen van de aanhang van de Eerste Internationale in Friesland, de eerste arbeidersorganisatie in die provincie, waaruit later de Provinciale Friesche Werklieden-Vereeniging ontstond.³⁸ Mijn biografische kaartstelsel – de pc was toen nog niet uitgevonden – heeft mij bij mijn publicaties voortdurend goede diensten bewezen. Ik kon daardoor mensen plaatsen en enigszins karakteriseren.

Ger Harmsen wees in zijn al enkele malen aangehaalde artikel op de functie van biografieën als een te gebruiken bron voor specifieke sociale gegevens, zodat die gegeneraliseerd kunnen worden. Hij stelde voor, de personen die niet een plaats in het *Biografisch Woordenboek van socialisme en arbeidersbeweging* hadden gekregen, maar van wie wel autobiografieën of levensbeschrijvingen bestonden, op te slaan in een soort databank.³⁹ Het nut van een dergelijk systeem wordt bijvoorbeeld bewezen in het boek van Ron Blom over de Socialistische Partij van Harm Kolthek, die na 1918 korte tijd opgang maakte.⁴⁰ Het zou hem bovendien veel tijd hebben bespaard. Nu heeft hij op voorbeeldige wijze van veel mensen, die in Koltheke partij een rol hebben gespeeld, zelf de biografische gegevens moeten opvragen. Uit zijn boek wordt – als men de personen in hun politieke keuze volgt – bijvoorbeeld duidelijk, hoe die partij na 1918 bij de invoering van het algemeen kiesrecht een opvang werd voor vrije socialisten en aanhangers van de syndicalistische vakbeweging. Voor een aantal van hen was de partij ook weer een doorgangshuis op weg naar de SDAP, zoals dat eerder het geval was geweest met de twee socialistische bonden die Geert van der Zwaag had opgericht. Op een andere wijze dan via een eigen persoonlijke databank met persoonsgegevens komt men niet aan dergelijke feiten en dus ook niet tot degelijke, op harde feiten gebaseerde conclusies.

De anonieme werkers en de biografie

Wanneer arbeiders hun eigen leven op papier zetten, betrof dat in hoofdzaak de arbeiderselite (uit zowel het sociaal-democratische als het vrij socialistische kamp). Het gaat bovendien niet om grote aantallen. Het is al ver in de twintigste eeuw, wanneer andere arbeiders een autobiografie schrijven. Een van hen was Imke Klaver, van wiens levensherinneringen ik de uitgave mede verzorgde, en die door zijn boek en alle aandacht daaromheen

misschien wel de beroemdste landarbeider van Nederland is geworden.⁴¹ In al die levens, of het nu om leden van de arbeiderselite gaat, zoals Willem Vliegen, of om mindere grootheden, zoals Imke Klaver, mijn grootvader of anderen, staat een bekeringsgeschiedenis centraal: de breuk met de kerk en het dóórbreken van de overtuiging dat de strijd van de arbeidersbeweging zal resulteren in een nieuwe klassenloze samenleving.⁴²

Voor de historicus is het moeilijk, om recht te doen aan de biografie van de miljarden anonieme mensen. Daar geldt het probleem van het ontbreken van informatie over bepaalde perioden van hun leven en over hun gezinsleven nog veel sterker dan bij de arbeiders die hun herinneringen hebben nagelaten. Wat weten we eigenlijk van hen? Ger Harmsen verwoordde het aldus: ‘Voor de biograaf van de arbeidersbeweging geldt dat juist de anonieme werkers uit vroege tijden op een of andere wijze een stem en gezicht krijgen door aandacht te besteden aan degenen van wie we behalve de naam althans iets afweten om zo het zware arbeiderslot en eventueel het verzet hiertegen zichtbaar te maken.’⁴³ Harmsen beschouwde de bestaande gedenkboeken in zekere zin als een collectieve biografie, omdat ze vooral waren geschreven door partij- en vakbondsleiders, dus door omhoog geklommen arbeiders zelf. Waar daarin arbeids- en leefomstandigheden aan de orde komen, hadden ze het immers over hun eigen leven en dat van hun lotgenoten. Datzelfde gold voor de geschiedenis van de organisaties die zij bestuurden.

Een andere wijze om de collectieve belevingswereld te leren kennen, was het zoeken naar de emotionele verwerking van bepaalde zaken door betrokkenen. Als voorbeelden van zeer ingrijpende gebeurtenissen in de geschiedenis van de arbeidersbeweging noemde Harmsen de scheuring van de socialistische beweging in 1894, de Spoorwegstakingen van 1903, de Russische revolutie en het ‘wij-zijn-jongeren-besef’ in de vrije jeugdbeweging.⁴⁴ Mij bleek dat de scheuring van de socialistische beweging in 1894 zowel op provinciaal (Friesland) als op plaatselijk niveau (Leeuwarden, Drachten en Gorredijk) zeer pijnlijk was en tot grote persoonlijke verwijderingen en conflicten leidde. Voor de meeste Friese socialisten bleek het toen verschrikkelijk moeilijk om een keuze te maken tussen de parlementaire en de anti-parlementaire richting.⁴⁵ De meeste regionale en lokale voormannen – op enkelen als Van Zinderen Bakker, Vitus Bruinsma en Jan Jansonius na – wilden zich niet direct tegenover Domela opstellen. Ook een andere oud-gediende in de beweging, Willem Vliegen, had het daar moeilijk mee.⁴⁶ Bakker werd aanvankelijk lid van de SDAP, maar zou zich daarin niet thuis voelen; Bruinsma werd daarvan nooit lid. Jansonius maakte in de nieuwe partij wel carrière. Hij volgde Troelstra, die al vrijwel direct na zijn intree in de Friese arbeidersbeweging met Domela gebrouilleerd was geraakt. Hoe moeilijk de SDAP in Amsterdam

voet aan de grond kreeg, blijkt uit de studie van Dennis Bos.⁴⁷ Datzelfde gold voor de socialistische bolwerken in de Friese Zuidoosthoek. Daar bleef de vrij socialistische beweging lange tijd sterk en de opmars van de SDAP stagneerde in een gebied, waar de socialisten reeds hun intrede hadden gedaan in de gemeenteraden. In de vroegere steunpunten van de 'oude beweging' was de SDAP er slechts in geslaagd in Drachten (1897) en Heerenveen (1902) afdelingen te stichten. In Opsterland – in 1893 de eerste gemeente in Nederland met een socialistische raadsmeerderheid en met twee socialistische wethouders – bezat de partij in 1905 nog geen enkele afdeling. De parlementaire praktijk steunde er nog steeds op volkskiesverenigingen in de traditie van de Volkspartij en wat men het Van der Zwaag-socialisme kan noemen. Ooststellingwerf was daarvan een ander voorbeeld.⁴⁸

De arbeidersbiografie

Het levensverhaal van arbeiders heeft mij altijd getrokken. Daarom daalde ik, als dat kon, graag af naar het niveau van hun persoonlijke leven. Mijn overgrootvader en diens vader maakten deel uit van het naamloze plattelandsproletariaat, dat in alle soorten los werk actief was. Ze behoorden dus tot de doelgroep van mijn proefschrift: de land- en veenarbeiders. Sterker nog, mijn overgrootvader en diens vader werkten in de venen in Nij Beets en ik weet uit het levensverhaal van mijn grootvader dat ze daar de grote stakingen hebben meegemaakt.⁴⁹ Maar hebben ze ook daadwerkelijk zelf gestaakt? Ik weet het niet. Evenmin weet ik hoe ze de stakingen hebben ervaren. Mijn overgrootvader zal het volstrekt niet met het wapen van de werkstaking eens zijn geweest, want hij was een diep gelovig man, uit wat later de christelijk-gereformeerde richting zou heten. Maar misschien had hij wel enige sympathie voor de eisen van de stakers, want hij was ook een dooederlijk mens. En het geel geworden spek, dat hij gedwongen en veel te duur moest kopen in de winkel van zijn veenbaas, slokte met andere producten een zeer groot deel van zijn verdienste op. Juist tegen die gedwongen winkelnering werd – en met succes – door de veenarbeiders van Nij Beets en van elders in Friesland en Drenthe gestaakt. Anderzijds, de staking beroofde hem wel enkele weken van een inkomen, dat na de winter, waarin hij in de werkverschaffing had gezeten, uiterst welkom was in zijn grote gezin.

Algemener geformuleerd: wanneer er niet in de een of andere vorm egodocumenten zijn overgeleverd, weten we eigenlijk heel weinig – en zeker op het niveau van emoties en collectieve ervaringen – van het leven van de velen die het doorgaans naamloze plattelandsproletariaat vormden. We hebben meestal weinig gegevens over hun gezinsleven, maar ook over hun leven op buurt- en dorpsniveau, met nabuurschap en burenhulp.

Een losse landarbeider in de pronk voor de fotograaf: mijn overgrootvader Arend Klazes Frieswijk (1863-1928) op een van de twee foto's die van hem bekend zijn.

Eind 2006 werkte ik tegelijkertijd aan twee publicaties: een artikel over drie generaties Frieswijk als voorbeeld van een arbeidersfamilie uit oostelijk Friesland en een boek over het zeer welgestelde patricische echtpaar Van Hasselt-Houwink – zij een intelligente doktersdochter uit Heerenveen; hij de ‘Spoorwegkoning van Nederland’ – dat op het landgoed Empe bij Zutphen verbleef.⁵⁰ Het verschil in welstand en sociale status tussen beide families werd pijnlijk zichtbaar, toen ik voor beide publicaties de illustraties bijeenzocht. Aleida van Hasselt-Houwink was ongeveer twintig jaar ouder

dan mijn overgrootvader, maar van haar waren er al portretten van rond 1870 als jong volwassene en er was zelfs nog een minieme kinderfoto. Mijn overgrootvader daarentegen figureert slechts op een tweetal foto's, beide rond 1906 gemaakt. Dat is vele decennia, nadat de portretfotografie in Friesland zijn intree deed. Afgezien van wat de foto's zelf lieten zien, stak het kleine stapeltje vroege foto's uit eigen familie schril af bij de fotoalbums, die ik van de familie Van Hasselt had geleend.

Familiefoto's zijn belangrijke biografische documenten. Ze documenteren immers het leven van een gezin in tal van opzichten. Ze laten ons zien, hoe personen eruit zien en hoe ze gekleed zijn. Anders moeten wij het doen met de summier beschrijving van de mannelijke leden uit de keuring voor de nationale militie. Van mijn grootvader, die opklom in de sociale hiërarchie, heb ik veel meer foto's. We zien daarop, dat hij op vakantie ging, hoe hij op vakantie ging, met wie en waarheen; welke kleding hij en zijn gezin droegen tijdens de vakanties, en dat hij zwom in een badpak. We weten in welk type auto hij reed voor de arbeiderscoöperatie Excelsior en het kenteken (B 19623), hoe het personeel van de winkel van Excelsior in Drachten eruitzag en hoe het bestuur van de Drachtster Bestuurdersbond. En dat het arbeiderszangkoor De Dageraad, waarvan hij penningmeester was, uitstapjes maakte naar Ameland en pootje baadde in zee.⁵¹

Wat ik over mijn eigen voorouders schreef, geldt in het algemeen voor de beschikbare informatie over het overgrote deel van de arbeidersgezinnen. Arbeiders laten nauwelijks ego-documenten na, en van hen zijn ook nog eens weinig sporen in de archieven of op glasplaat of negatief te vinden. Behalve wanneer ze werden opgepakt wegens landloperij of drankmisbruik en naar Veenhuizen 'opgezonden'. Want dan hebben we van hen wel een portret! Maar helaas, de Frieswijken vormden een keurige gereformeerde respectievelijk christelijk-gereformeerde arbeidersfamilie, die 'in nette armoede' leefde. Ze woonden ook niet in een plaggenhut, maar in een stenen huisje. Soms zal dat een stenen krot zijn geweest. Gelukkig had ik de beschikking over een korte levensbeschrijving, die mijn grootvader destijds op mijn verzoek had gemaakt. Daarin schreef hij over zijn jeugd en (helaas maar kort) over zijn vader.

Verder materiaal, behalve een stamboom, was er over zijn ouders en grootouders nauwelijks. Bovendien leveren de archieven niet meer op dan geboorte-, overlijdens- en trouwakten en de daarbij behorende bijlagen (met bijzonderheden als geloof, beroepen, geboorteplaatsen en of ze konden lezen en schrijven) en de inschrijving in het bevolkingsregister (waar woonden ze, hoe vaak verhuisden ze en waarheen, waren ze intern als dienstbode of knecht?). Die gegevens maken het overigens wel mogelijk de woning enigszins te plaatsen.⁵² En veel verhuizen betekende doorgaans een bestaan als losse arbeider, met waarschijnlijk veel werkloosheid en

(vooral in de winter) armoede. Uit de verhalen van mijn grootvader wist ik trouwens, dat zijn moeder zo nu en dan moest aankloppen bij de armenzorg.

Ook in Pieter Stokvis' boek *Het intieme burgerleven* valt weer op, hoe weinig we eigenlijk weten van het 'intieme leven' van arbeidersmannen en -vrouwen.⁵³ Debet daaraan is vanzelfsprekend vooral het gegeven, dat autobiografieën van vrouwen uit de arbeidersklasse uiterst zeldzaam zijn. Ook mijn grootvader komt in zijn herinneringen niet verder dan de opmerking dat zijn beide kinderen veel aan hun moeder te danken hebben. Hij was immers óf aan het werk óf op stap voor coöperatie en arbeidersbeweging.⁵⁴

Het biografische werk van J.J. Kalma

Terug naar de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in Friesland. Daarvoor was het werk van dominee J.J. Kalma van essentieel belang: hij was *de* pionier op dit terrein. Kalma was de eerste, en lange tijd de enige, die onderzoek deed naar en publiceerde over het rijke verleden van de Friese arbeiders.⁵⁵ Pas in de jaren zeventig, toen het arbeidersverleden landelijk opnieuw in de belangstelling kwam, gingen zich meer mensen met Friesland bezighouden. Ook Kalma zelf kwam in die tijd tot hernieuwde activiteit op dit terrein. En wie zijn werktempo kent, kan weten tot hoeveel nieuwe publicaties dat heeft geleid.

Ook in zijn historisch werk bleef Kalma steeds de predikant: zijn boeken, artikelen en lezingen moesten een morele boodschap bevatten. Dat geldt misschien wel het meest voor zijn biografische publicaties. Redacteur Oebele Stellingwerf van het radicale *Friesch Volksblad*, de strijder voor 'gelijk recht voor heer en knecht', was voor Kalma een geestverwant.⁵⁶ Stellingwerf streefde immers een coalitie na, waarin gelovigen en niet-gelovigen elkaar in de toekomst zouden weten te vinden. Dat was ook Kalma's opvatting van het socialisme. Met het dogma van de klassenstrijd, het anti-christelijke karakter in veel activiteiten van de socialistische beweging, de ruzies en het betweterige karakter had hij weinig op. Hij nam Domela Nieuwenhuis en de Centrale Raad van de Sociaal-Democratische Bond daarom bijvoorbeeld hun anti-regionale centralisme kwalijk. De fixatie van de oude socialistische beweging op de zuiverheid van de eigen beginselen had immers de Friese Volkspartij van Stellingwerf de das omgedaan.⁵⁷

Voor Kalma was Stellingwerf *de* strijder voor het Fries én *de* strijder voor de democratische, parlementaire richting binnen het socialisme. Hij zag Stellingwerf als de personificatie van de Friese Volkspartij en daarmee van de nieuwe wind die de partij eind negentiende eeuw over Friesland deed waaien. Een echte partij was die Volkspartij overigens niet, eerder een

beweging, waarin mensen uit verschillende progressieve richtingen samen optrokken in de strijd om een beter bestaan. De dialoog stond er centraal en de programmatische uitgangspunten waren minimaal. Kalma zag de Friese Volkspartij – terecht – als een hoofdzakelijk Fries verschijnsel, maar hij verbond deze met de aloude ‘Friese vrijheid’, zo niet reëel dan toch als utopie. Kalma koppelde – zij het met enige reserve – dat vrijheidsbesef aan het volkskarakter: ‘De Friese neiging tot radikaliteit, het democratisch besef, de trouw aan het zelf gekozen ideaal, de behoefte aan vrijheid, een sterk individualisme met grote sociale bewogenheid, het verlangen naar echtheid’.⁵⁸ Kalma wilde een dergelijke psychologische achtergrond niet helemaal loochenen, en zeker niet in het verleden: ‘Toch moet er lang zo iets zijn geweest, dat je met enige goede wil een eigen volkskarakter kan noemen’.⁵⁹ Voor hem hadden reeds Sam de Wolff, Pieter Jelles Troelstra en de sociograaf J.P. Kruyt een dergelijk verband gelegd.⁶⁰ Recent zou Bertus Mulder daarop terugkomen.⁶¹

Kalma bediende zich graag van het kenmerkende, illustratieve detail. Voor hem was de biografische schets een ideale invalshoek om zaken duidelijk te maken. In de gigantische hoeveelheid publicaties van zijn hand is een respectabel aantal biografische titels te vinden.⁶² Kalma publiceerde vijf delen *Dit wiene ek Friezen*, schreef vele tientallen biografische artikelen in kranten en tijdschriften, en werkte mee aan de verschillende biografische woordenboeken. Voor het ‘Biografisch Woordenboek’ van de arbeidersbeweging, een initiatief van Ger Harmsen en Piet Meertens, schreef Kalma vanaf 1959 een groot aantal portretten, waaronder die van vele rode dominees, voor het *Mededelingenblad van de Sociaal-Historische Studiekring*. Alleen al in het jaar 1960 bijvoorbeeld dertien stuks. Toen in 1986 het eerste deel van het *Biografisch Woordenboek* in boekvorm verscheen, stond Kalma (uiteraard) in de lijst van medewerkers. Hij droeg aan de negen delen 25 biografische lemma’s bij.⁶³

Veel werk van J.J. Kalma was gelegenheidswerk (vanwege jubilea). Hij bewoog zich op veel – zo niet alle – terreinen van de Friese geschiedenis. Hij schreef over arbeidersbeweging, kerkgeschiedenis, belangrijke Friezen, volkskunde, kaatsen en nog veel meer. Zijn werk getuigt van een grote belesenheid en van veel kennis, maar mist niet zelden een zekere diepgang. Kalma was – op enkele uitzonderingen na – niet een man die overzichtswerken schreef. Ik heb hem wel eens het schrijven van een samenvattend boek over de rode dominees van *De Blijde Wereld* gesuggereerd. Daarvoor was hij immers als een van de laatste echte ‘rode dominees’ de aangewezen persoon. Maar dat wilde hij niet: hij wees me op de talloze door hem geportretteerde religieus-socialisten en op het al bestaande, maar in mijn ogen weinig bevredigende werk van Wilzen en Van Biemen.⁶⁴

In de inleiding van een nooit verschenen boek over de landarbeidersbeweging Broedertrouw typeerde Kalma het Friese socialisme als ‘gelovig én nuchter tegelijk’.⁶⁵ De rode predikant wilde in de tijd waarin Nieuw Links opkwam, de studentenbeweging steeds verder radicaliseerde en de CPN fikse aantallen studenten trok, met zijn historisch werk voor de jongeren een politieke boodschap neerzetten. Voor nu moest de les uit het verleden worden getrokken: dialoog in plaats van polarisatie, begrip in plaats van zuiverheid der beginselen, en bovenal het centraal stellen van democratie. De ‘volkse’ escapades van de Friese beweging in de beginmaanden van de Duits bezetting waren Kalma goed bijgebleven.⁶⁶ In *Er valt voor recht te strijden* schreef hij: ‘Er is een tijd geweest, dat volgens hen, die in de oude SDAP waren opgegroeid, de glorie-dagen van Domela Nieuwenhuis (ca. 1890) een verwarde, half-anarchistische periode vormden. Wie echter zijn oor te luisteren legt bij de kleinkinderen van de taaie, rooie rakkers, die dank zij een studiebeurs zich zo niet intellectueel dan toch door hun luide stemmen breed kunnen maken, die hoort heel andere geluiden. Domela is hun held, het revolutionaire, toch min of meer anarchistische, dit is vrijheidslievende socialisme hun ideaal.’⁶⁷ Dat kon ik me, begin jaren zeventig begonnen met publicaties over de Friese arbeidersbeweging, natuurlijk persoonlijk aanrekenen. Maar Kalma’s toorn trof ook de nakomelingen van ‘de kleine luyden’ aan de Vrije Universiteit, die nu samen met hun rode collegastudenten de carmagnole dansten.

‘Het had anders gekund’, oordeelde Kalma. De mannen van de Friese Volkspartij hadden in Kalma’s ogen de bruggenbouwers kunnen zijn naar het religieuze volksdeel. Maar de broederstrijd tussen parlementaire en anti-parlementaire socialisten en de polarisatie tussen socialisten en anti-revolutionairen hadden daarvoor niet de ruimte gegeven. Zijn boodschap bleef de ontmoeting van christendom en socialisme, de dialoog zoals die in het blad van de rode dominees, *De Blijde Wereld*, tot stand was gekomen en werd gepraktiseerd in de vormingscentra van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers. Daarin paste geen getheoretiseer, waarin de socialistische beweging in kenmerkende fasen werd ingedeeld en waarbij naar bepalende factoren werd gezocht.

Aan het begin van de jaren zeventig heb ik een aantal malen contact met Kalma gehad. Hij stelde me destijds voor samen een boek te schrijven over het negentiende-eeuwse Friese socialisme. Maar al heel gauw bleken onze uitgangspunten sterk te verschillen. Hij wilde een biografisch boek, terwijl in mijn visie behoefte was aan een overzicht waarin zaken als werkliedenbeweging, de overgang van de spontane stakingstraditie naar een door socialisten geleide land- en veenarbeidersbeweging, de verkiezing en niet-verkiezing van Domela in Schoterland, de opkomst en ondergang van de Friese Volkspartij, de reacties rond de scheuring van de socialistische

De arbeiderszangvereniging De Dageraad uit Drachten, waarin mijn beide grootouders zongen, was een belangrijk onderdeel van 'de rode familie'. Foto gemaakt bij gelegenheid van een van de zangconcoursen van de Bond van Arbeiderszangverenigingen.

beweging in 1894 en het Van der Zwaag-socialisme aan de orde zouden komen. Zeker, omdat ik van mening was, dat auteurs als Hannema en Van der Wal nogal wat steken hadden laten vallen en dat ik gemerkt had, dat uit diverse archieven, kranten, arbeidersbladen en egodocumenten nog veel nieuw materiaal te voorschijn zou komen. Het was daarbij zaak aan het onderzoek ook goede vraagstellingen te verbinden.

Voor de wetenschappelijke bestudering van de arbeidersbeweging, zoals die in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw opleefde⁶⁸, had Kalma – zoals ik hiervoor heb aangegeven – minder belangstelling. Dankzij de onderwijsactiviteiten van Frits de Jong Edz. en Ger Harmsen in Amsterdam (en later in Groningen), diens opvolger Jacques Giele, en ook Theo van Tijn in Utrecht, groeide toen de belangstelling voor de arbeidersbeweging onder studenten en afgestudeerden. Op die stroom deinde ook de bestudering van de socialistische beweging in Friesland mee. Het biografische en persoonlijke element bleef daarin een belangrijke rol spelen, maar nu ingebed in structureel, vergelijkend onderzoek. Onderzoek naar de aanhang en betekenis van lokale voormannen, de vertaling van Domela's boodschap naar de Friese arbeiders, de invloed van familierelaties en sociale netwerken, stakingen in werkverschaffingen en socialistische gemeentepolitiek waren daarin bijvoorbeeld thema's. Er werden analyses

gemaakt van de sociale gelaagdheid en van de beroepsgroepen, waaruit die arbeidersbeweging was samengesteld. Biografisch materiaal bleef in dergelijk onderzoek een belangrijke rol spelen.

Tenslotte: wat er dan overblijft

Na jaren van activiteit op het terrein van de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in Friesland, is het misschien goed na de opsomming van wat er allemaal al gedaan is, de vraag te stellen wat er nog moet gebeuren.⁶⁹ Weten we er zo langzamerhand niet alles vanaf? Is de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Friesland van na 1918 eigenlijk nog wel interessant, omdat deze sindsdien meer en meer door landelijke discussies en ontwikkelingen werd bepaald? Wordt de arbeidersgeschiedenis zo langzamerhand niet slechts bedreven door een handjevol gedreven maar doorgaans al op jaren zijnde onderzoekers?

Om met de laatste vraag te beginnen: een vijftig jaar geleden was ook slechts een heel kleine kring rond Ger Harmsen, Piet Meertens en Frits de Jong met de arbeidersgeschiedenis bezig. En voor Friesland viel het aantal personen toen echt welop één hand te tellen. In de jaren zeventig nam de belangstelling voor de arbeidersgeschiedenis sterk toe, hetgeen leidde tot een groot aantal publicaties, universitaire onderzoeksprojecten en het Biografisch Woordenboek. Van de ene op de andere dag ebde die hausse weg. Aan de hand van de verkoopcijfers van mijn boek *Socialisme in Friesland* kan ik dat moment redelijk nauwkeurig dateren: 1979/1980. De aandacht van studenten en andere belangstellenden verlegde zich vrij snel en de hausse in Nederland – want daar kunnen we toch echt wel van spreken – was over. In tegenstelling tot bijvoorbeeld België en Duitsland. Daarna bleef hier slechts een bescheiden aantal mensen zich met de arbeidersgeschiedenis bezighouden en daalde ook het aantal wetenschappelijke publicaties op dat terrein. Ik vind dat een zorgwekkende ontwikkeling.

Een van de consequenties is dan wel, dat er minder oog is voor het verloren gaan van materiaal en historische herinneringen door het overlijden van betrokkenen. Daarop moeten archiefinstanties, historici en betrokkenen alert zijn. Temeer, daar door erfgenamen steeds minder wordt bewaard. Men moet daar overigens niet te licht over denken. Zelfs het kostbare archief van geschiedschrijver Berend Bijmholth, dat veel (door betrokkenen zelf aangeleverde) biografische informatie bevatte, ging de vuilnisbak in.⁷⁰ Hetzelfde lot overkwam bijna het manuscript van Imke Klaver.⁷¹ Zelf was ik enkele malen te laat, als ik, nadat iemand was overleden, uit piëteit (te) lang wachtte met het zoeken van contact met de familie. Maar gelukkig heb ik ook veel kunnen vergaren, verkrijgen of in een archief doen belanden.

Wel heb ik spijt, dat ik pas laat met het interviewen van betrokkenen ben begonnen. Van de oudere socialistische voormannen uit Friesland heb ik

eigenlijk alleen de voorman van de rotanarbeiders, Johannes Mooij uit Noordwolde, geïnterviewd. Met mijn grootvader en enkele andere oude SDAP'ers heb ik wel over het rode verleden gepraat, maar daarvan niets opgetekend. En wat had ik graag die blind geworden mede-oprichter van de afdeling Leeuwarden van de SDAP geïnterviewd, die ik als kind wel heb vergezeld, als hij samen met mijn andere grootvader door de Leeuwarder binnenstad wandelde. Juist omdat het archief van de SDAP Leeuwarden door mijn andere grootvader in de meidagen van 1940 uit veiligheidsoverwegingen was opgestookt in de bakkersoven van de arbeiderscoöperatie Excelsior. Bij onderzoek naar de ontwikkeling van de socialistische beweging in de Friese hoofdstad heb ik het ontbreken van archiefmateriaal en van het socialistische *Volksblad voor Friesland* als een probleem ervaren.

Wanneer we de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in Friesland overzien, dan ontbreken de vrouwen bijna geheel. Overigens kan in het algemeen worden geconstateerd, dat de opkomst van de vrouwengeschiedenis bijna geheel aan Friesland is voorbijgegaan. Van de vrouwen die in de arbeidersbeweging een rol van betekenis hebben gespeeld, blijkt bovendien maar relatief weinig bekend. De speurtocht van Kalma naar Geertje Kleefstra uit Roordahuizum of de mijne naar Anna Weijer-Giezen uit Wolvega bewijzen dat. En, de redactrice van het *Friesch Volksblad*, Trui Stellingwerf-Jentink verdient beslist nog een historische biografie.⁷² Ook over de vakbeweging, de jeugdbeweging, de rode familie, de blauwe (geheelonthouders) beweging en arbeiderscultuur in Friesland is weinig gepubliceerd.

Verbreden we het terrein naar de ontwikkeling van de arbeidende klasse, dan kunnen nieuwe thema's worden genoemd. Systematische studies naar het arbeidersleven zijn er slechts weinig. Het mooie sociografische onderzoek van J.J. Spahr van der Hoek over de arbeidersnederzettingen in de Noordelijke Wouden, berustend op vraaggesprekken met ouderen, maakt duidelijk welk een schat aan historisch materiaal verloren was gegaan als daaraan in het kader van het Woudenonderzoek van de Fryske Akademy geen aandacht was besteed.⁷³

Zelf was ik in de laatste jaren minder met de arbeidersgeschiedenis bezig. Voor een deel had dat te maken met mijn hoofdtaak op de Akademy: het coördineren van het derde deel van de nieuwe geschiedenis van Friesland. Maar het kwam ook door een wat uitgekeken zijn op het onderwerp. De meeste krenten had ik al uit de pap gehaald. Waarom dan nog eens een veenstaking in Oldeouwer en detail reconstrueren, als het resultaat een bleke schim zou worden van hetgeen zich in 1888 en 1890 in Nij Beets had afgespeeld. En waarom zou je voor elke gemeente en voor elke stad het rode verleden moeten beschrijven, als er al zoveel over het rode verleden

van Friesland is gepubliceerd? Toen ik enkele jaren terug mijn zoveelste lezing hield over het socialisme in Friesland in het algemeen en die in Franeker in het bijzonder, hoorde ik mezelf praten. Ik besloot ter plekke dat dit dan ook de laatste maal was geweest. Ik nam me voor de koers van mijn onderzoek grondig bij te stellen. Het hoofdaccent heeft de laatste jaren vooral gelegen op de studie naar de beleving van de Friese identiteit voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Waar het om arbeidersgeschiedenis ging, zou ik zoeken naar vernieuwing en naar meerwaarde. Een voorbeeld daarvan was mijn verkennend onderzoek naar huwelijks- en samenlevingspatronen in Jubbege.⁷⁴ Voor een dergelijk onderzoek is het navlooiën van grote aantallen persoonsgegevens onontkoombaar. In dat opzicht zou ik er nadrukkelijk voor willen pleiten om de digitalisering van de gegevens van de burgerlijke stand door Tresoar op internet uit te breiden met de beroepsgegevens van de betreffende personen én hun ouders. Ook zouden de patroniemen consequent moeten worden vermeld. Daarnaast zou ik graag zien dat in een volgende fase ook alle geboorte-, trouw- en overlijdensakten inclusief de bijlagen zouden worden gedigitaliseerd plus de tienjaarlijkse bevolkingsboeken van de verschillende Friese gemeenten. Daarmee wordt het tijdrovende opvragen van de akten zelf en het bezoeken van lokale archieven overbodig.

Een van de conclusies uit dit onderzoek was, dat de nederzettingen op de heide in het oosten van Friesland niet waren gesticht door het achterblijven van arbeidersgezinnen nadat de verving was afgelopen, maar dat ze waren ontstaan als een uitwijkplaats voor verarmde gezinnen uit de omliggende dorpen. Aansluitend daarop zou kunnen worden nagegaan hoe, wanneer en door wie precies de arbeidersnederzettingen zijn gevormd. Dat geldt niet slechts voor de heidedorpen in de voormalige grietenijen Schoterland, Oost- en Weststellingwerf, Smallingerland en Achtkarspelen. Aansluitend op het onderzoek van Jochem Kroes zou de trek van (veelal Gieterse) veenarbeidersfamilies vanuit Aengwirden naar de nieuwe veenarbeidersdorpen Nij Beets en Tijnje kwalitatief en kwantitatief gevolgd kunnen worden.⁷⁵

Kortom: het terrein van de arbeidersgeschiedenis is beslist nog geen plat getreden pad. Er is op dit gebied bovendien nog het nodige te ondernemen, zeker ook met de nieuwe technische mogelijkheden. Daarbij zal het accent vooral op de collectiviteit en het arbeidersleven moeten liggen, wil men vernieuwend bezig zijn, en is naar vraagstellingen toe zeker enige creativiteit vereist. Biografische informatie kan daarbij een belangrijke bron van gegevens vormen. Recent portretteerde Fokko Bosker een aantal rode voormannen uit de Friese Wouden. Maar een aantal Friese socialistische mannelijke en vrouwelijke voortrekkers – ik denk daarbij aan figuren als

Rindert van Zinderen Bakker, Obbe Rommerts, Vitus Bruinsma, Jarig van der Wielen en Trui Stellingwerf-Jentink om de belangrijkste te noemen – wachten nog steeds op een wetenschappelijke biografie.⁷⁶

Bibliografie

- Altena, Bert, *'Een broeinest der anarchie'. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1872-1929 (1940)* (Amsterdam 1989).
- Altena, Bert (ed.) m.m.v. Rudolf de Jong, *'en al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis. 1846-1932* (Amsterdam 1997).
- Becker, Frans en Johan Frieswijk, *Bedrijven in eigen beheer. Kolonies en productieve associaties in Nederland 1901-1958* (Nijmegen 1976).
- *De biografy (yn Fryslân). Symposium hâlden 24 novimber 2007 ta it ôfskie fan de Provinsjale Advyskommisje Fryske Literatuer* (Leeuwarden 2008).
- Blom, Ron, *De oude Socialistische Partij van Harm Kolthek. Ontstaan, opkomst en ondergang van een 'libertair-socialistische partij' (1918-1928)* (Delft 2007).
- Bos, Dennis, *Waachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Bosker, Fokko, *Rode boegbeelden in Schoterland. Voormannen in de sociale strijd van Noord-Nederland* (Leeuwarden 2009).
- Bymholt, B., *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1894).
- Cornelissen, Christiaan, *Strijd, liefen leed in de oude socialistische beweging en de vakorganisatie* (typoscript, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam).
- Dam, Freark. 'Jacob Jetzes Kalma – ek in Fries. Syn libben yn data, feiten en boeken', in: *Freonen om ds. J.J. Kalma hinne. Stúdzjes, meast oer Fryslân, foar syn fiifensantichste jierdei* (Leeuwarden 1982), 9-15.
- Dam, Jelle, *Jeugdherinneringen*. Ingeleid en uitgegeven door Lykele Jansma (Buitenpost z.j.).
- Damsma, Dirk, *Het Hollandse huisgezin (1560-heden)* (Utrecht / Antwerpen 1993).
- *Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890* (Staatsblad no I), Tweede Afdeling: Veenderijen (z.pl. en j.).
- Domela Nieuwenhuis, F., *Van Christen tot Anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam 1910).
- Frieswijk, Johan, 'Hij wilde wel uit de armoed, maar niet alleen.' D.O. de Vries (1872-1937), het socialisme, de landarbeiders en de Horstermeer', *It Beaken* 43 (1981) 1, 1-17.
- Frieswijk, Johan, 'Een arbeidersfamilie uit de Friese Wouden. Frieswijk (1830-1960)', in: *Veranderende levens. Nederlandse families na 1850. Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 61 (2007), 55-84.
- Frieswijk, Johan, 'De beweging van Broedertrouw op Het Bildt (1889-1892)', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1978), 83-139.
- Frieswijk, Johan, 'Huwten en "huizen" in De Kompenije in de negentiende eeuw', *It Beaken* 63 (2001) 3/4, 206-229.
- Frieswijk, Johan, *De kolonie Frij Fryslân* (Nij Beets 2008).

- Frieswijk, Johan, *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989).
- Frieswijk, Johan, 'Een socialistisch propagandist in revolutionaire jaren. Biografie van Tjeerd Stienstra (1859-1935)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* nr. 6 (1976), 219-256.
- Frieswijk, Johan, 'De Friese sekties van de Internationale – het prille begin van de arbeidersbeweging in die provincie (1869-1871)', *Medelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis* nr. 39 (1971), 6-15.
- Frieswijk, Johan, 'Rütters spoorwegstakingen nabeschouwd. Kanttekeningen en vraagtekens', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1979), 287-325.
- Frieswijk, Johan, *Socialisme in Friesland 1880-1900* (Amsterdam 1977).
- Frieswijk, Johan, 'De Gorredijkse en andere socialisten. Notities over de regionale aspecten van de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in Nederland', *Groniek* nr. 76, 16 (1982), 76-81.
- Frieswijk, Johan, 'De gorredijkse socialisten en de arbeidersbeweging in de friese Zuidoosthoek in de negentiende eeuw', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1976), 92-139.
- Frieswijk, Johan, 'Friese kolonisten in de Horstermeerpolder', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis* 21 (2003) 1-2, 45-54.
- Frieswijk, Johan, 'Leeuwarden: centrum van de arbeidersbeweging in Friesland. Arbeidersgeschiedenis in de Friese hoofdstad tussen 1869 en 1919, geschetst in een provinciaal kader', *Leeuwarder Historische Reeks* III (1992), 187-228.
- Frieswijk, Johan, 'Willem Vrijburg (1850-1925), earste sosjalistyske wethâlder fan Nederlân en skriuwer fan Fryske toanielstikken', *It Beaken* 61 (1999) 1, 1-24.
- Frieswijk, Johan en Yme Kuiper (ed.), *Sporen naar Empe. Herinneringen aan het familie- en buitenleven van Aleida Houwink en Robbert van Hasselt rond 1900* (Hilversum 2007).
- Frieswijk, Johan en Hans Sleurink, *De Zaak Hogerhuis. 'Eene gerechtelijke misdaad'* (Leeuwarden 1984).
- Frieswijk, Johan en Geart de Vries, *Lytse bibliografy fan soasjalisme en arbeidersbeweging yn Fryslân 1850-1980* (Leeuwarden 1984).
- Frieswijk, Jouke, *Kleine herinneringen. 15.VI.1891-28.II.1974* (Gouda z.j.)
- Giele, Jacques, *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914* (Nijmegen 1979).
- Giele, Jacques, 'Arbeidersbestaan. Levenshouding en maatschappijbeeld van de arbeidende klasse in Nederland in het midden van de negentiende eeuw', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1976), 21-91.
- Giele, Jacques, 'Socialisme en vakbeweging. De opkomst van socialistische vakorganisaties in Nederland (1878-1890). Deel 1', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1978), 27-83.
- Hannema, U.D., *De Hogerhuis-zaak* (Drachten 1964).
- Harmsen, Ger, 'De biografie in de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging: plaats en betekenis', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* nr. 19 (1989), 2-31.
- Harmsen, Ger, *Daan Goulooze. Uit het leven van een communist* (Baarn 1967).
- Harmsen, Ger, *Herfsttijloos. (Colchicum autumnale). Een levensverhaal* (Nijmegen 1993).

- Harmsen, Ger, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen 1961).
- Harmsen, Ger, 'Verdienste en tekort van de moderne biografie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 103 (1990), 565-572.
- Heerma van Voss, Lex, *Why is there no socialism in the Netherlands? De Nederlandse arbeidersbeweging in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2002).
- Heyenbrock, Herman, 'Herinneringen aan Van Eeden', *Mededelingen van het Frederik van Eeden-genootschap* nr. 3 (1937), 38-42.
- Hueting, Ernest; Frits de Jong Edz. en Rob Ney, *Ik moet, het is mijn roeping. Een politieke biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 1981).
- Huisman, Kerst, 'Getuigenissen uit het land van Stiefmoeder Aarde. Westopsterlandse arbeiders over toestanden van voor 1900', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1979), 119-144.
- Jensma, Goffe e.a., 'Vijf eeuwen J.J. Kalma', *De Vrije Fries* 87 (2007), 91-120.
- Jong Edz., Fr. de, J. Saks. *Literator en marxist. Een politieke biografie* (Amsterdam 1964).
- Kalma, J.J., *Er valt voor recht te strijden. De roerige dagen rond 1890 in Friesland* ('s-Gravenhage 1978).
- Kalma, J.J., 'Het Christen-socialisme in Friesland vóór 1940', lezing voor Christenen voor het Socialisme, 2 september 1982, Kortehebben (typoscript).
- Kalma, J.J., *Oebele Stellingwerf. Frysk, demokratysk en soasisalistysk skriuwer* (Sneek 1940).
- Kalma, J.J., 'Oebele Stellingwerf en de Friese Volkspartij', in: Kuiper, Yme en Johannes Rijpkema (red.), *Religie en socialisme. Friesland in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1982), 93-112.
- Kalma, J.J. en Douwe Kooistra (red.), *Broedertrouw. Een heruitgave van de brochure van de landarbeider Jan A. Stap uit 1891: 'Het ontstaan en de werking der vereeniging "Broedertrouw" te St. Jacobi Parochie'* (typoscript).
- Klaver, Imke, *Herinneringen van een friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925 / Inkele oanteikene dingen út de jonge tiid oan 1925*. Ingeleid door Ger Harmsen. Aantekeningen van Johan Frieswijk (Nijmegen 1974).
- Kornaat, Kl., 'Geschiedenis onder handbereik. De familiefoto als historische bron', in: P. Stokvis (red.), *Geschiedenis van het privéleven. Bronnen en benaderingen* (Amsterdam 2007), 347-384.
- Kroes, Jochem, *De Gietersen in Friesland. De migratie van Noordwest-Overijsselse turfgravers naar het Friese laagveengebied in de tweede helft van de 18e eeuw* (Leeuwarden 1996).
- Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve eener sociografische verklaring* (Groningen / Batavia z.j.).
- Meertens, P.J. e.a. (red.), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, 9 dln. (Amsterdam 1987-2003).
- Mellink, A.F., 'Sociale acties in Friesland in het tijdvak 1870-1890', *Mens en Maatschappij* 46 (1971) Boekaflevering , 89-97.
- Mellink, A.F., 'Het politiek debuut van Mr. P.J. Troelstra (1891-1897)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970) 1, 38-58.

- Mellink, A.F., 'Een poging tot democratische coalitievorming; De Nederlandse kiesrechtbeweging als Volkspartij (18876-1891), *Tijdschrift voor Geschiedenis* 81 (1968) 2, 174-195.
- Mulder, Bertus, *De miskende taatheid fan it Frysk* (Leeuwarden 2007).
- Newens, Stan, 'Family Historical Societies', *History Workshop* nr. 11 (1981), 154-159.
- Oudegeest, J., *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, 2 dln. (Amsterdam 1926-1932).
- Perry, Jos, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen (1862-1947)* (Amsterdam 1994).
- Schaaf, S.J. van der, *Geart Lourens van der Zwaag 1858-1923. De kloklied fan de Súdeasthoeke. In biografy* (Drachten 1958).
- Schuur, J.R.G., *Appelscha. Bolwerk van anarchisme en radicaal socialisme* (Oosterwolde 1996).
- Spahr van der Hoek, J.J., *De heidedorpen in de Noordelijke Wouden. Historisch-sociologische studie* (Drachten 1960).
- Stokvis, Pieter, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange 19e eeuw* (Amsterdam 2005).
- Troelstra, P.J., *Gedenkschriften*, 4dln. (Amsterdam 1928-1931).
- Veen, Bauke van der, 'Bibliografy fan ds. J.J. Kalma', in: *In fiemannich bydragen ta de sechtichste jierdei fan ds. J.J. Kalma* (Leeuwarden 1967), 19-61.
- Vliegen, W.H., *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafreelen uit de socialistische beweging in Nederland*, 2 dln. (Amsterdam 1905).
- Vliegen, W.H., *Die onze kracht ontwakende deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan*, 3 dln. (Amsterdam z.j. en 1938).
- Wal, T. van der, *Op zoek naar een nieuwe vrijheid. Een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland (1870-1895)* (Leiden 1972).
- Wolff, Sam de, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Bussum 1954).
- H.J. Wilzen en A. van Biemen, *Samen op weg. Vijftig jaar ontmoeting tussen Christendom en Socialisme in De Blijde Wereld en Tijd en Taak* (Amsterdam 1953).
- Zondergeld, G.R., *De Friese Beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Leeuwarden 1978).

Noten

- 1 In 1984 stelde ik samen met Geart de Vries een korte bibliografie samen over socialisme en arbeidersbeweging in Friesland (Frieswijk en De Vries, *Lytse bibliografy*). Daarin overheerst het aantal biografische titels, mede dankzij de activiteiten van J.J. Kalma, en de interviews van de journalist en schrijver Rink van der Velde en de journalist-historicus Kerst Huisman in de *Friese Koerier* en later in de *Leeuwarder Courant*. Mijn indruk is, dat de situatie nadien meer evenwichtig is geworden.
- 2 Van der Schaaf, *Van der Zwaag*.
- 3 Hannema, *De Hogerhuis-zaak*. Daarnaast had Albert Mellink tussen 1968 en 1971 een

- drietal belangrijke artikelen gepubliceerd over de Friese arbeidersbeweging: Mellink, 'Sociale acties', 'Coalitievorming' en 'Het politiek debuut'.
- 4 Bymholt, *Geschiedenis arbeidersbeweging*; Vliegen, *De Dageraad* en *Die onze kracht*; Oudegeest, *Geschiedenis vakbeweging*.
- 5 Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist*; Troelstra, *Gedenkschriften*.
- 6 Joh.A. Frieswijk, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Profeet van de nieuwe leer', *Fibula. Orgaan van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis* 5 (1964) 5, 80-86. Voor het artikel had ik nog enige hulp gehad van Albert de Jong.
- 7 De Jong, *Saks*; Hueting, De Jong en Ney, *Ik moet, het is mijn roeping*.
- 8 Harmsen, *Goulooze*; Meertens e.a. (red.), *Biografisch woordenboek*.
- 9 Zie ook voor deze problematiek: *De biografie yn Fryslân*.
- 10 Aan de discussie, uitgezonden in het radio programma 'De Koperen Tú'n' van Omrop Fryslân namen verder Pieter Verhoeff en Jan Blokker deel. Van de discussie werd ook een papieren samenvatting gemaakt (Geert de Vries, 'Een discussie over het verleden in de film', *Vrij Nederland* 28 september 1985).
- 11 In ons boek over de Hogerhuiszaak was diens vooringenomen en voor de Hogerhuizen negatieve rol bij het ondervragen van getuigen en het opmaken van processen-verbaal overduidelijk naar voren gekomen (Frieswijk en Sleurink, *De Zaak Hogerhuis*, div.pl.).
- 12 Simon Vestdijk, *Meneer Visser's hellevaart* (Den Haag 1936).
- 13 Vgl. Voor de rol van individuen en de structurele aanpak van de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging: Harmsen, 'De biografie', 3-4.
- 14 Vgl. Dam, *Jeugdherinneringen*, 65-66, 74.
- 15 Jan Lucassen namens de redactie van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 17 maart 1980. Harmsen noemde dit voorbeeld als symptomatisch voor de belangstelling van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis ten opzichte van de biografie in het algemeen en het project Biografisch Woordenboek in het bijzonder (Vgl. Harmsen, 'De Biografie', 5).
- 16 Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, 21bis.
- 17 Frieswijk, 'Hij wilde wel uit de armoed'.
- 18 Becker en Frieswijk, *Bedrijven in eigen beheer*, 33-35, 119; Frieswijk en Sleurink, *De Zaak Hogerhuis*, 103.
- 19 Frieswijk, 'Hij wilde wel uit de armoed', 10.
- 20 Heyenbrock, 'Herinneringen', 41-42. Vgl. Becker en Frieswijk, *Bedrijven in eigen beheer*, 108.
- 21 Vgl. Frieswijk, *Frij Fryslân*; dez., 'Friese kolonisten'; Becker en Frieswijk, *Bedrijven in eigen beheer*, 116-117, 137-138.
- 22 *De Vrije Socialist* 15 februari 1911, art. Friso.
- 23 Een aantal van hen vonden we terug met een eigen bedrijfje in de Horstermeer. Dit destijds verrichte persoonsgerichte onderzoek in verschillende bevolkingsregisters, aangevuld met nieuwe genealogische informatie, maakte het mogelijk de beginnende kolonisatie van deze polder en het organisatorische en culturele vrij socialistische leven in de polder enigszins in kaart te brengen. Vgl. Frieswijk, 'Friese kolonisten'.

- 24 Een ledenlijst van de afdeling bleef niet bewaard. Naar schatting kennen we een kwart of iets minder van de mensen die ooit lid waren van de afdeling Gorredijk (Frieswijk, 'Gorredijkse en andere socialisten', 78.
- 25 Frieswijk, 'De Gorredijkse socialisten', 98.
- 26 Newens, 'Family History Societies', 156.
- 27 Frieswijk, 'Gorredijkse en andere socialisten', 78.
- 28 Van der Schaaf, *Van der Zwaag*, 19.
- 29 Helaas zitten er in deze bestanden nog heel wat fouten en sommige personen vind je als gevolg daarvan niet gemakkelijk terug.
- 30 Harmsen, *Herfsttijloos*, 473, 693.
- 31 Giele, 'Arbeidersbestaan'; vgl. Giele, *Arbeidersleven*, 21.
- 32 Giele, *Arbeidersleven*.
- 33 *Enquête veenderijen*, Huisman, 'Uit het land'.
- 34 We redigeerden ook samen twee delen 'Socialisme en vakbeweging' van het *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1978) en (1979).
- 35 Zie bijvoorbeeld: Bos, *Waarachtige volksvrienden*, div.pl.; Altena, *Een broeiest*, 9.
- 36 Giele, 'Socialisme en vakbeweging'.
- 37 Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, 75-90; dez., *Beter leven*, 97-113.
- 38 Ik vond deze lijsten in het Algemeen Rijksarchief, helaas enkele jaren nadat ik mijn artikel over de Eerste Internationale had gepubliceerd (Vgl. Frieswijk, 'Friese sekties').
- 39 Harmsen, 'De biografie', 27.
- 40 Blom, *De oude socialistische partij*.
- 41 Klaver, 'Herinneringen'. Aan dit boek werd in april 1975 door de VARA een televisie-uitzending gewijd. In november 1984 organiseerde het Museum Willem van Haren in Heerenveen een tentoonstelling 'Domela komt!', waarin de hoofdlijnen van de sociaal-economische ontwikkelingen in Zuidoost-Friesland tussen 1880-1925 werden belicht. Aan dit project was een lesbrief voor het voortgezet onderwijs gekoppeld, gewijd aan het leven van Imke Klaver. Kort daarna kreeg een fietspad onder Bontebok de naam Imke Klaverpaad.
- 42 Over Vliegen schreef mijn collega Jos Perry een schitterende biografie: Perry, *De voorman*. Het niet erg omvangrijke autobiografische verhaal van mijn grootvader gaf ik destijds op stencil uit (Frieswijk, *Kleine herinneringen*).
- 43 Harmsen, 'De biografie', 21. Overigens wees Bert Altena er op, dat ook voor de voormannen geldt dat hun levensbeschrijving vanaf het moment dat ze een rol in de arbeidersbeweging gaan spelen, iedere informatie over hun familieleven mist en daarmee een één-dimensionaal karakter krijgt (Altena, *En al beschouwen*, 12).
- 44 Vgl. *ibid.*, 13. Als voorbeelden, waarin de collectieve belevingswereld van arbeiders systematisch een plaats hadden gekregen noemde Harmsen zijn eigen *Blauwe en rode jeugd* en Jacques Giele's *Arbeidersleven*. Bij Rüter blijkt bijvoorbeeld slechts uit zijn inleiding en een enkele maal uit het notenapparaat, dat hij met betrokkenen bij de Spoorwegstakingen van 1903 heeft gesproken (Rüter, *Spoorwegstakingen*). In zijn tijd was het gebruik maken van mondelinge informatie van betrokkenen beslist niet zo gebruikelijk als nu.

- 45 Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, 191-193; dez., 'Socialistisch propagandist', 232-236, 243-244; dez., 'Leeuwarden', 201-202; dez., 'De Gorredijkse socialisten', 136-139; dez., 'Gorredijkse en andere socialisten', 79.
- 46 Perry, *De voorman*, 102-132.
- 47 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 311-332. Hier moet uiteraard ook verwezen worden naar Bert Altena's mooie dissertatie over de arbeidersbeweging in Vlissingen (Altena, *Een broeiness*; voor de discussies over de nieuwe partij: zie 165-179).
- 48 Vgl. Frieswijk, 'Vrijburg wethâlder'; Schuur, *Appelscha*.
- 49 Frieswijk, *Kleine herinneringen*, 2.
- 50 Frieswijk, 'Een arbeidersfamilie'; Frieswijk en Kuiper, *Sporen naar Empe*.
- 51 Vgl. Frieswijk, 'Een arbeidersfamilie', 76-77; Kornaat, 'Geschiedenis'.
- 52 Men kan de plaats van de woning natuurlijk exact vaststellen, maar dat is een zeer tijdrovende klus, vanwege alle omnummeringen bij iedere volkstelling tot de straten een naam en huisnummers kregen.
- 53 Stokvis, *Intieme burgerleven*. Vgl. ook Damsma, *Hollandse huisgezin*.
- 54 Frieswijk, *Kleine herinneringen*, 5.
- 55 Vgl. mijn bijdrage aan Jensma e.a., 'Kalma', 109-114.
- 56 Zie het 'Wird foarôf' in: Kalma, *Stellingwerf*, 3-4. Zijn oordeel over Stellingwerf veranderde in de loop der jaren niet (vgl. diens artikel 'Oebele Stellingwerf en de Friese Volkspartij' van meer dan veertig jaar later).
- 57 Kalma, *Stellingwerf*, 43-46; vgl. Kalma, *Er valt voor recht*, 127-129.
- 58 Kalma, 'Het Christen-socialisme', 1.
- 59 Kalma, 'Het Christen-socialisme', 2.
- 60 De Wolff, *Land van belofte*, 17-19; Troelstra, *Gedenkschriften I*, 186-187; Kruijt, *De onkerkelijkheid*, 59-60, 316-322.
- 61 Mulder, *De taatheid*, 66. Vgl. 118-125.
- 62 Vgl. de bibliografie van Kalma tot en met half 1967 van Bauke van der Veen ('Bibliografie') en de publikaties, genoemd in Dam, 'Kalma'.
- 63 Meertens e.a., *Biografisch Woordenboek* dl. 9, XI. De eerste (nog korte) lemma's van het project 'Biografisch Woordenboek' werden gepubliceerd in het *Medelingenblad* van de Sociaal-Historische Studiekring. De initiatiefnemers Ger Harmsen en Piet Meertens waren daarvan redactielid.
- 64 Wilzen en Van Biemen, *Samen op weg*.
- 65 Kalma en Kooistra, 'Broedertrouw', 1. Hoewel er een proefpagina was, verscheen het bij De Tille aangekondigde boek niet, waarschijnlijk vanwege het plotseling teruglopen van de markt voor arbeidersgeschiedenisboeken, en misschien vanwege de publicatie van mijn zestig pagina's dikke artikel over de beweging van Broedertrouw in datzelfde jaar (Vgl. Frieswijk, 'Broedertrouw').
- 66 Zondergeld, *Friese Beweging*, 354-377.
- 67 Kalma, *Er valt voor recht*, 8. Ik kon me dat destijds zeker aantrekken. Kalma noemde in zijn beredeneerde literatuurlijst mijn weinig lovende recensie van T. van der Wals proefschrift *Op zoek naar een nieuwe vrijheid* symptomatisch: 'Het vervelende is, dat klaarblijkelijk

noch de jongeren uit het socialistische nest noch zij, die van Gereformeerde afkomst zijn, de zaak 'sine ira et studio' kunnen doen' (Ibid., 160. Mijn recensie was verschenen in het *Medelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis* nr. 41 (1972), 41-50.

68 Vgl. bijvoorbeeld: Frieswijk, 'Rüter'.

69 Vgl. Heerma van Voss, *Why there is no socialism*.

70 Harmsen, 'De Biografie', 22.

71 Mededeling van Ger Harmsen.

72 De Friese schrijfster Itty Sluis schreef de dikke historische roman *Striid sûnder ein. Geertruida Christina Jentink, 1852-1914* (Leeuwarden 2003), waarin, om het levensverhaal van de hoofdpersoon in dramatisch opzicht te verfraaien, tal van bedenkzels als feiten worden gepresenteerd.

73 Spahr van der Hoek, *De heidedorpen*.

74 Frieswijk, 'Huwen en huizen'.

75 Kroes, *De Gietersen*.

76 Bosker, *Rode boegbeelden*.

